


ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ՀԻՆՀԱՅԵՐԵՆՑԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

ՄԻՐԱՐՓԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ * 
Երևանի պետական համալսարան

Հայ եկեղեցական մշակույթը մեծ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառների համար և շոշափում է հասարակական գիտակցության բոլոր ձևերը՝ բարոյագիտություն, փիլիսոփայություն, գրականություն, պատմագրություն և այլն: Հին և Նոր Կտակարանների թարգմանությունները, որոնք տվեցին այդ բազմապիսի բնագավառների հայալեզու եզրույթներն ու հայերեն ճկուն արտահայտչաձևերը, իրենց հերթին նպաստեցին ինքնուրույն և թարգմանական գրականության հետագա զարգացմանը:

Սույն հոդվածում անդրադարձ է արվում ծիսական առարկաների հինհայերենյան անվանումներին, դրանց կադապարների զարգացմանը հայերենում: Ծիսական իմաստ արտահայտող բառերի քննությունը հետաքրքիր է ոչ միայն լեզվաբանական տեսակետից, այլև պատմական, ազգագրական և մշակութային առումներով: Քննության առնված ծիսական բոլոր եզրույթները կազմությամբ բաղադրյալ բառեր են՝ բարդ և ածանցավոր:

Հայտնի է, որ հայերենն աչքի է ընկնում բառակազմական ճկունությամբ և լայն հնարավորություններով, իսկ ծիսական բովանդակության բառերը հիմնականում բառակազմական տեսանկյունից արդյունավետ են. ունեն կապակցելիական մեծ հնարավորություններ: Ծիսական առարկաները եղել են մարդկային մշակույթի և հոգևոր կյանքի անբաժանելի մասը հազարամյակների ընթացքում: Դրանք ծառայում են ոչ միայն որպես ծիսական արարողությունների գործիքներ, այլև խորհրդանիշներ, որոնք կրում են խորը իմաստներ և կապում անհատներին իրենց համոզմունքներին ու ավանդույթներին: Շատերի համար ծիսական առարկաները ներկայացնում են անձնական կապեր հավատքի և ինքնության հետ: Երանք ծառայում են իբրև հիշեցումներ մարդու արմատների և արժեքների մասին՝ կարիքի մեջ տրամադրելով

* Միրարփի Կարապետյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ միջմշակութային հաղորդակցության անգլերենի ամբիոնի դոցենտ

Сирарпи Карапетян – кандидат филологических наук, доцент кафедры межкультурной коммуникации английского языка ЕГУ

Sirarpi Karapetyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at YSU Chair of English for Cross-Cultural Communication

Էլ. փոստ՝ sirapikarapetyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5565-7339>.



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 25.05.2024

Գրախոսվել է՝ 11.06.2024

Հաստատվել է՝ 14.06.2024

© The Author(s) 2024

մխիթարություն և առաջնորդություն: Դրանք կարող են փոխանցվել նաև սերնդեսերունդ՝ պահպանելով և ամրապնդելով ընտանեկան ավանդույթներն ու հավատալիքները:

Բանալի բառեր - եզրույթ, ծիսական իմաստ, քրիստոնեություն, գոյական, ածական, բարդ, ածանցավոր, իմաստային, բառային կազմ, հնչյունափոխություն

Յուրաքանչյուր բնագավառի եզրահամակարգի կերտումը և գործածումը հայերենում դեռևս հինգերորդ դարից զարգացել են իբրև թարգմանական արվեստ, իսկ հայերեն գիտաբառերն ստեղծվել են արդեն եղած բառերի իմաստի մասնավորմամբ կամ բառակազմական տարբեր եղանակների գործածությամբ, երբ լեզուն իր ունեցած նյութով և բառակազմական եղանակներով կազմում է զանազան նոր բառեր: Հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքի պատմությունը մեծապես կապված է քրիստոնեության հետ, որի մուտքը զարգացման լայն հնարավորություններ բացեց մեր լեզվի, տեսական մտքի և ընդհանրապես հոգևոր մշակույթի առջև: 301 թ. պետականորեն հաստատված քրիստոնեության շնորհիվ հարստացավ կրոնական բառերի իմաստային դաշտը: Բազում դարեր հայ ժողովուրդը չթուլացող ավյունով կերտում ու պահում էր իր հոգևոր մշակույթը, որն իր արտացոլումը գտավ նաև հայերենի բառային կազմի մեջ: Հայերենի տարբեր փուլերում ստեղծվեցին կրոնական բովանդակություն ունեցող բազմաթիվ բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք հատկանշվում են իմաստային և գործառական, ստուգաբանական, բառակազմական առանձնահատկություններով:

Ըստ Ն. Աճառյանի՝ կրոնական բառերի վերաբերմամբ շատ աղքատ են նախահայերը. նրանց բոլոր աստվածները իրանական կամ ասորական ծագում ունեն, նույնիսկ «Աստուած» բառը փոյուզիական ծագում ունի: Պակասում են նույնպես կրոնական դասակարգ, ծեսեր ու արարողություններ նշանակող բառերը¹:

Անդրադառնալով հին հայերենի կրոնական բառապաշարին՝ Գ. Ջահուկյանը նույնպես նշում է, որ նախաքրիստոնեական հայ կրոնի հետ կապված շատ բառեր *իրանական* ծագում ունեն: Հայ հեթանոսական դիցարանը ձևավորվել է *իրանական* ազդեցությամբ և հելլենիստական շրջանում կրել հունական ազդեցությունը²: Սակայն նախահայերենի համեմատությամբ հայերենի բարբառները բավականին հարուստ են կրոնական իմաստային խմբին պատկանող բառաշերտով³:

Ծիսագիտությունը եկեղեցական արարողություններ կատարելու սահմանված կանոնների գիտությունն է, ծիսական առարկաները պաշտամունքի ներ-

¹ Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Եր., 1940, էջ 123:

² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 274:

³ Տե՛ս Ն. Մեսրոպյան, Կրոնական եկեղեցական բառապաշարը հայերենի բարբառներում, Եր., 2016, էջ 262:

դաշնակության բաղկացուցիչ մասն են. դրանք եկեղեցական արարողության արտաքին կողմն են: Ըստ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Չեպեյեանի՝ «Հայ Եկեղեցույ ծեսը կարգադրուած է մեր սրբազան Հայրապետներուն կողմէ, Աւետարանի ոգիին համաձայն. Հայ Եկեղեցույ նախնական ծիսական ձեւը հետզհետէ զարգացած, ճոխացած, հարստացած է եւ գնահատուած է օտարներու կողմէ»⁴: Եկեղեցական-հոգևոր կյանքին վերաբերող հարյուրավոր բառեր ու եզրույթներ արտահայտող իմաստային դաշտը խիստ ծավալուն է և բազմաճյուղ. այն կարելի է ուսումնասիրել տարբեր տեսանկյուններից և ընդգրկման տարբեր տարողություններով, սակայն մենք սահմանափակվելու ենք միայն եկեղեցական բառապաշարում յուրահատուկ ենթադաշտ *հանդիսացող ծիսական* առարկաների, ծեսի իրականացմանն անհրաժեշտ իրերի հինհայերենյան անվանումների բառակազմական քննությամբ, դրանց կառուցվածքային և գործառական առանձնահատկությունների վերհանմամբ: Մեր ընտրանքում ծիսական բոլոր բաղադրյալ բառերի ընդգրկման հիմքը գրաբարի բառարանների կրոնական բառամթերքն է⁵:

Ծիսական բազմաթիվ առարկաների նշանակությունների բացատրության համար ուղեցույց է եղել նաև Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանի «Ծիսական բառարանը»⁶: Սույն հետազոտության համար նյութ են ծառայել բացատրական և մասնագիտական հայտնի այլ բառարաններ, կրոնագիտական, եկեղեցական եզրահամակարգին նվիրված ուսումնասիրություններ, մատենագրական տարբեր աղբյուրներ⁷:

Նպատակահարմար ենք գտել ծիսական առարկաներ արտահայտող առանձին բառեր մեկնաբանել իմաստային տեսակետից, ինչը հիմք է դարձել մի կողմից՝ եկեղեցական այդ եզրույթների առանձնացման, մյուս կողմից՝ նրանց իբրև այդպիսին, և՛ համաժամանակյա, և՛ տարժամանակյա տեսանկյուններից գնահատելու համար՝ այդպիսի արժևորելով գրաբարի ունեցած հսկայական

⁴ Ղևոնդ արքեպ. Չեպեյեան, Ծիսական գիտելիքներ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1986, էջ 18:

⁵ Տե՛ս Գ. Աւետիքեան, Հ. Միւրմելեան, Մ. Աւգերեան, Նոր հայկազեան բառարան (ՆՀԲ), հ. 1, Եր., 1979, հ. 2, Եր., 1981: Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան (ԳԲ), Եր., 2000: Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի(ԱԲ), Վենետիկ, 1865: Ռ. Ղազարեան, Հ. Աւետիսեան, Նորայայտ բառեր գրաբարում, Եր., 2007: Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, Եր., 2012: Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Եր., 2006: Լ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի բառարան. Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Եր., 2010: Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան. Ձևաբանորեն տարաբժեք բառեր, Եր., 2003:

⁶ Տե՛ս Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Ծիսական բառարան (ՕԲ), Անթիլիաս-Լիբանան, 1979:

⁷ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), Եր., 1926: Մտ. Մայիստեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), Եր., 1944: Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010: Հ. Բարսեղյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական- եզրաբանական բառարան, Եր., 1973: Համաբարբառ գրաբար Աստուածաշնչի (ՀԳԱ), Եր., 2012: Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան (ՀԼՊ), Եր., 1987: Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Եր., 1940: Ղևոնդ արքեպ. Չեպեյեան, նշվ. աշխ.: Հ. Մեսրոպյան, Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի երկերի բառարան, Մոնրեալ, 2000: Մ. Պապիկյան, Հայերենի կրոնաեկեղեցական բառապաշարը և նրա պատմական զարգացումը, Եր., 2011: Դավիթ Գյուրջինյան, Կրոնաեկեղեցական լեզվական միավորների քննություն, Ս. Էջմիածին, 2002:

դերն արդի արևելահայերենի բառապաշարի հարստացման և եզրույթային համակարգի համալրման հարցում:

Ներկայացնենք, թե բառակազմական և իմաստային ինչպիսի առանձնահատկություններ ունեն ծիսական առարկաների հինհայերենյան անվանումները: Ծիսական արմատական բառերն ըստ ծագման և իմաստային առանձնահատկությունների ուսումնասիրել ենք մեր նախորդ հոդվածում⁸ առանձնացնելով իմաստային հետևյալ խմբերը. ա) կահկարասի և հարակից զանազան պարագաներ նշանակող բառեր՝ *այթոռ*⁹, *աշտանակ*¹⁰, *աւազան*, *կանթեղ*, *կերոն*, *մոմ*, *նշխար*, *շուշիայ*, *ջահ*, *սեղան* և այլն, բ) անոթներ, սպասքներ նշանակող բառեր՝ *բաժակ*, *զանձանակ*, *մաղզմայ*, *պնակ*, *սկիհ*, *սպաս* և այլն, գ) զարդեր, խաչեր նշանակող բառեր՝ *խաչ*, *պնակե*, *զաւազան*, դ) անուշահոտություն արտահայտող բառեր՝ *խւղ*¹¹, *խունկ*, *հալուէ*, *միւռոն*:

Ինչպես նշեցինք, ծիսական բովանդակության բառերը հիմնականում բառակազմական տեսանկյունից արդյունավետ են. օրինակ՝ «խաչ» բառով գրաբարում բաղադրվել են *խաչաձեւ*, *խաչամահ*, *խաչամասն*, *խաչանկար* և բազմաթիվ այլ բառեր, «ջահ» բառով՝ *ջահաբարձ*, *ջահաբորբորք*, *ջահագարդ*, *ջահագզեաց* և այլն: Ծիսական առարկաներ նշանակող բառերի մեջ կան նաև բառակազմորեն մեկուսի կամ «ամուլ»¹² բառեր, որոնք գրեթե չունեն բառակազմական արժեք, ինչպես՝ *գորկուրայ*¹³, *շուշիայ*¹⁴, *կերոն*, *մաղզմայ*¹⁵ և այլն:

⁸ Տե՛ս **Ս. Կարապետեան**, Ծիսական առարկաների հինհայերենեան անուանումները՝ որպէս հայերէնի բառային կազմի հարստացման աղբիւր, «Էջմիածին» 2023, հատոր Ե, էջ 133-145:

⁹ «...սովորական խօսքի մէջ այթոռ կանուանենք նոյն ինքն իշխանութիւնը, գոր օրինակ Կաթողիկոսական Աթոռ»: Իշխանական այթոռն ի հնումն աւելի պարզ ձեւ ուներ, բարձր նստարան մըն էր, որ երկու կողմերը թեւերը դնելու տեղեր ուներ, եւ ետեւ չունէր, եւ պարզ բազկայթոռ էր: Յետոյ սկսան գործածուիլ այթոռներ, որ թեւերէ զատ ետեւնին ալ բարձրացած կոթնելու տեղ ունէին եւ եղան *թիկնայթոռ*» (ՕԲ, էջ 73):

¹⁰ Մ. Օրմանյանը նշում է աշտանակի մի քանի տեսակներ՝ «*աշտանակ բազմաստեղնեան*՝ մեկ բունի վրայ 2, 3, 4 կամ աւելի թեւեր ունեցող, *աշտանակ բեմի*, *աշտանակ գրակայի*» (ՕԲ, էջ 77-78):

¹¹ Մ. Օրմանյանը նշում է, որ յուղերից գլխավորը սրբալույս մյուռոնն է, որ մեր եկեղեցու մեջ միակն է: Երբեմն մեր գրքերի մեջ հիշվում են *խւղ երախայից*՝ մկրտությունից առաջ երեխաներին օծելու, և *խւղ հիւանդաց*՝ ծանր հիվանդներին օծելու համար: Մեր մեջ կա նաև *խւղ ոտնուայի*՝ պարզ կարագ, որով ոտնվան կատարողը «լուացեալներուն վրայ խաչաձեւ նշան մը կ'ընէ լուալէն ետքը» (ՕԲ, էջ 126):

¹² Տե՛ս **Ղ. Գյուրջիւնյան**, Հայերենի բառակազմորեն «ամուլ» բուսանունների մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 2000, էջ 105-109:

¹³ Քառակուսի ձերմակ կտաւ, որ լատին եկեղեցու մեջ պատարագիչը փռում է սեղանի վրայ և նրա վրա էլ դնում է սկիհը և սրբագործեալ նշխարը՝ առանց մաղզմայի, լատ. corporalis. բուն, մարմնական (տե՛ս **Ս. Մայխասեանց**, ՀԲԲ, հ. 1, էջ 466):

¹⁴ Սկիհը մաքրելու կամ ծածկելու կտաւ: Արձանագրված են բարբառային հետևյալ կազմությունները՝ *շուշիացու*՝ սկիհի համար շուշիա պատրաստելու մետաքսյա նուրբ կտոր, *շուշիայել*՝ մասունքը կամ Ավետարանը շուշիայի մեջ փաթաթել, *շուշիայական*՝ շուշիային հատուկ (տե՛ս **Ս. Մայխասեանց**, ՀԲԲ, հ. 3, էջ 536): Ասոր. suseppa «զլիսի ծածկոց, ծածկոյթ, քոլ» (**Հ. Աճառեան**, ՀԱԲ, էջ 537):

¹⁵ Փոքրիկ սկավառակ, որի վրա դնում են հաղորդության նշխարը և որով ծածկում են սկիհը: Սկիհն ու մաղզման արծաթից են շինում (տե՛ս **Ս. Մայխասեանց**, ՀԲԲ, հ. 3, էջ 244):

Այսպես, դիտարկենք բառաբարդամբ կազմված ծիսական եզրույթները: Ինչպես գիտենք, լեզվում առկա բառապաշարային նյութի հիման վրա նոր բառեր կազմելու հնարավորություն են տալիս բարդությունները: Բառաբարդամբ հայերենի բառակազմական համակարգի ձևավորման գործուն և արդյունավետ եղանակներից մեկն է: Ծիսական բարդ եզրույթների ստեղծման անհրաժեշտությունը երկու կամ ավելի հասկացությունները կամ գաղափարները մեկ բառով արտահայտելու համար է: Այս եզրույթների քննությունը մենք կատարել ենք ըստ բառերի բաղադրիչների քանակի և դրանց միավորման եղանակի, ձևաբանական կառուցվածքի, խոսքիմասային արտահայտության, եզրութային և ոչ եզրութային բովանդակության:

Ծիսական առարկաների անուն-եզրույթները և ծիսական բովանդակության բառերը նպատակահարմար ենք գտել բաժանել *հողակապով և անհողակապ* տեսակների, որոնցից քանակապես ակնհայտորեն գերակշռում է առաջինը՝ *աւանդատուն*¹⁶, *խաչափայտ*¹⁷, *խաչափայլ*, *մոմակալ*, *ջահապայծառ* և այլն:

Անհողակապ բարդություններ են *աթորնկալ*, *ամպհովանի*, *աւազանօրհներք*, *բուրուառ*¹⁸, *գանձտետր*¹⁹, *թիկնաթոռ*, *իւղընձիւղ*, *խաչաշտանակ*, *խաչարմատ*, *խաչաւարտ*, *խաչգիւտ*, *խաչընդուս*, *խաչկրօն*, *խաչվերաց*, *խաչունակ*, *խաչփոխ*, *խաչօրհներք*, *խնկեփեաց*, *խնկաման*, *խնկաղաց*, *ջահընկալ* և այլն:

Ըստ բարդ բառերի բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության՝ բառաբարդամբ կազմված հայերեն եզրույթները ներկայացնում են խոսքիմասային զանազան հարաբերությամբ հյուսված հետևյալ կաղապարները.

*Ա) Գոյական+գոյական՝ աթորածառանգ, բաժակաման/բաժկաման*²⁰, *գաւազանաձեւ*, *ժամագիրք*, *իւղագլուխ*, *իւղաթուրմ*, *խաչագիւտ*, *խաչագլուխ*, *խաչաղբօշ*, *խաչաղբոշմ*, *խաչագգեստ*, *խաչաթեւ*, *խաչակառք*, *խաչակարգ*, *խաչակերպ*, *խաչակնիք*, *խաչամասն*, *խաչանշան*, *խաչատեսակ*, *խաչատեսիլ*,

¹⁶ «Եկեղեցւոյ ձախակողմի պահարանն է, որ աւանդատուն ալ կը կոչուի, որովհետեւ հոն կը պահուին եկեղեցւոյ սպասներն ու զարդերը» (ՕԲ, էջ 83):

¹⁷ «Քրիստոսի վրան խաչուած բուն խաչին փայտէն մանր կտոր մը կամ փշուր մը, որ յատուկ զարդարուն ու ճաճանչաւոր անօթի մէջ զետեղուած է» (ՕԲ, էջ 132):

¹⁸ Հ. Աճառյանը *բուրվատ* բառի առաջին բաղադրիչ է դիտում *բոյր* փոխառյալ բառը, որ հին մատենագրությամբ ավանդված չէ, և այն բացատրում է «*խունկ ծխելու աման*» իմաստով, Ա. Մեյեն «բուրվատ» կազմությունը բացատրում է ժողովրդական ստուգաբանությամբ և կարծում է, որ բառն ամբողջությամբ իրանական փոխառություն է՝ *բուրւար* ձևով. իրանյան բառի բուն պրմատն է *bheudh*, որ նշանակում է *արթուն մնալով հսկել* (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 471): Ծիսական բառարանում Մ. Օրմանյանն ունի «*բուրվատանոց*» բառը, որը նշանակել է «ձախակողմի պահարանի դրան մօտ՝ պատին մէջ գործուած խորշ մը, ուր սովորութիւն էր դնել բուրվատը: Այս բուրման կրակարանները, երբ տեղ մը հաստատուն կը դրուին՝ սովորաբար *խնկանոց* կը կոչուին, եւ կը տարբերին բուն բուրվատէն՝ որ շարժման մէջ կը գործածուի» (ՕԲ, էջ 94):

¹⁹ Տետր, որում գրված են եկեղեցական գանձերը՝ երգերը (տե՛ս **Լ. Յովհաննիսեան**, Գրաբարի բառարան: Նոր հայկազգեան բառարանում չվկայուած բառեր, Եր., 2010, էջ 80):

²⁰ «*Բաժակաման = բաժկաման = ժամանոց* ալ կը կոչուի Պատարագի խորհրդոյն մատուցած զինուոյն ամանը, որ յատուկ ձեւով ու վայելուչ շիշ մըն է, ապակեայ խցանով զոցուած» (Մ. Օրմանեան, ՕԲ, էջ 90):

խաչատրիպ, խաչափառ//խեչափառ, խունկեղեզն, խնկազգեստ, խնկահոտ, խորհրդատեստր, մեղրամոմ, մոմաձեւ, մոմատեսակ, նշխարակուժ, նշխարատուն, ջահաբուն, ջահազգեստ, ջահափայլ, սեղանակտաւ, սկահաձեւ, սպասատուն, տօնացուցակ:

Գ) Գոյական+ածական՝ աթոռակից, իւղալի, խաչակից, խաչանման, խնկալի/խնկալի, խնկախառն, խնկապատար (Տ. Խնկաւէտ), կնդրկախառն, ջահակից, ջահանման, սեղանազերծ:

Գ) Գոյական+բայարմատ (կամ բայահիմք)՝ աթոռակալ, աթոռապահ, աթոռաւեր, աշտանակազարդ, աշտանակակիր, աւագանազարդ, աւագանածին, աւագանապաճոյճ, աւագանատունկ (մկրտութեամբ եղած), բազմակալ, գաւազանահար, գաւազանահերձ, գաւազանասաստ, գրակալ²¹, ժամահար²², իւղաբեր, իւղաբուղի, իւղագործ, իւղեփեաց, խաչաբարձ, խաչաբեր, խաչազարդ, խաչազգեսց, խաչալուայ (խաչ լուայը, ջուրը օրհնելը՝ մեջը), խաչակալ²³, խաչակերտ, խաչակիր, խաչահան, խաչամած, խաչամահ, խաչայարդար, խաչանիշ, խաչաչարչար, խաչապահ, խաչապայծառ, խաչապաշտ, խաչապսակ, խաչատարած, խաչատեաց, խաչատուր, խնկաբեր, խնկազգեսց, խնկալից, խնկակալ, խնկամատոյց, խնկանուէր (իբրև խունկ նվիրված), կանթեղաբորբոք, կանթեղալոյց, կանթեղակիր, մեռունակիր, մոմազօծ, մոմակերտ, մոմեղինակալ, պատարագամատոյց, ջահալից, ջահակալ, ջահակիր, ջահավառ, ջահատու, ջահրնկալ, սեղանակազմ, սեղանակապուտ, սեղանայարդար, տապանակակիր, տօնացուց: Մի քանի բառերում երկրորդ բաղադրիչ է դառնում անցյալ կատարյալի հիմքը՝ հանդես գալով ենթակայական և հարակատար դերբայների նշանակությամբ՝ իւղեփեաց, խաչազգեսց, խաչատեաց, խնկազգեսց, խնկամատոյց, կանթեղալոյց, ջահալից:

Դ) Ածական + գոյական՝ դեղնախունկ:

Բերված օրինակներից երևում է, որ գրաբարի ծիսական բարդ եզրույթների մեջ տարածված և կենսունակ են գոյական + գոյական և գոյական + բայ կաղապարները:

Շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ

Բարդ բառի բաղադրիչների միջև առկա են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ: Բարդության հիմնական իմաստակիր միավորը երկրորդ բաղադրիչն է, որի հետ լրացական հարաբերության մեջ է լինում առաջինը: Մեծաթիվ են այն բառերը, որոնցում առաջին բաղադրիչն ուղիղ խնդիր է՝ ա-

²¹ «...բացուող-գոցուող ձեւով իրարու ագուցուած չորս բարձր ոտքեր, որ վերի կողմէն կաշիով միացած են, եւ այդ կաշիին վրայ կը հանգչեցուի գիրքը:... Կողմնակի բացուողը դասու ատեանին կը գործածուի եւ վրան աւետարան կամ ճաշոց կը կարդացուի...» (ՕԲ, էջ 107):

²² Ժամ կանչելու կոչնակ, զանգակ (տե՛ս ԱԲ, էջ 32):

²³ «Բազմոց, յորոյ վերայ դնի սուրբ նշան խաչի» (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 923): «Խաչը կեցնելու տեղ...Այժմ խաչակալ ըսելով՝ կ'իմանանք սեղանին ճակատը բարձրացող փայտակերտը» (ՕԲ, էջ 133-134):

թոռասեր, խաչատեաց, խնկաբեր: Բարդության բաղադրիչների միջև հանդիպում են նաև խնդրային այլ հարաբերություններ՝ *աւազանազարդ, խաչազարդ, խաչաչարչար, կանթեղաբորբոք*:

Գոյական+ածական կաղապարով կազմված բարդ բառերում ունենք ածականի խնդրառության յուրահատուկ երևույթ, երբ ածականով արտահայտված բաղադրիչն իր իմաստին համապատասխան ստանում է որևէ խնդիր՝ *խաչակից, խնկալի, խնկախառն, սեղանազերծ*: Որոշ բառերում առկա են՝ ա) հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություններ՝ *խաչաթել, խաչանշան, նշխարատուն*, բ) որոշիչ-որոշյալի հարաբերություններ՝ *դեղնախունկ*:

Բարդ եզրույթների եզրութաբանական կաղապարները մեր ընտրանքում երեք տիպի են՝ ա) *եզրույթ+եզրույթ՝ խաչակրօն//խաչկրօն, խաչաշտանակ, հալուախունկ*, բ) *եզրույթ + ոչ եզրույթ՝ աշտանակակիր, խնկազարդ, կնդրկաբեր, մեռնակիր, մումազօծ* և այլն, գ) *ոչ եզրույթ + եզրույթ՝ դեղախունկ, դեղնախունկ, եղեգնախունկ*²⁴: Քանակապես անառարկելիորեն գերազանցում է *եզրույթ + ոչ եզրույթ* կաղապարը:

Գրաբարի ծիսական եզրաբանության համակարգում բավականաչափ գործածական են նաև ածանցները: Նախաձանցավոր են *անաթոռ //անաթոռք*²⁵ կաղապարները. վերջինը միաժամանակ նախաձանցով և վերջաձանցով է կազմված:

Վերջաձանցավոր կաղապարներ

Ածանցման միջոցով կազմված ծիսական առարկաներ նշանակող բառերում մեծ է վերջաձանցների կիրառությունը, որը նույնպես հայերենի բառակերտման կարևոր առանձնահատկություններից է: Վերջաձանցով կազմված ածանցյալ բառը կամ եզրույթը կարող է փոխել իր խոսքիմասային պատկանելությունը: Ըստ բաղադրիչների՝ եզրույթների և ոչ եզրույթների պատկանելության՝ ածանցավոր ծիսական եզրույթները կազմվում են ծիսական եզրույթներից և ընդհանուր գործածական բառերից: Ստորև բերում ենք վերջաձանցներով կազմված մի շարք կաղապարներ.

- ակ՝ *կոչնակ, -ակ՝ տապանակ,*
- ական՝ *խաչական, շարական*²⁶,
- ային՝ *աթոռային, խնկային,*
- անոց՝ *ժամանոց, խնկանոց, սարկաւազանոց*²⁷,

²⁴ Տե՛ս Մ. Ասլանյան, Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության, Եր., 1982, էջ 296:

²⁵ *Անաթոռ//անաթոռք*՝ ըստ քրիստոնեական հավատալիքի՝ նշանակում է քերովբեների՝ սերովբեների դասը:

²⁶ Երգարան, շարակնոց (տե՛ս ԱԲ, էջ 632): «Տերունի տօներու, սրբոց յիշատակներու եւ պահոց օրերու ըստ պատշաճի եկեղեցոյ մէջ կարդացուելիք երգերն ալ շարական կը կոչուին, հետեւապէս թէ՛ գիրքը եւ թէ՛ պարունակութիւնը նոյն անունը կը կրեն» (Մ. Օրմանեան, ՄԲ, էջ 165):

²⁷ Այս բառն ունի հետևյալ երկու իմաստները՝ 1. Եկեղեցու այն բաժանմունքը, որտեղ հավաքվում են սարկավազները, 2. Եկեղեցու պահարան, ավանդատուն: Բնականաբար, մենք նկատի ունենք

-անք՝ ինկանք,
 -/ա/պան՝ խաչապան,
 -/ա/պէս՝ խաչապէս, ինկապէս,
 -արան՝ աւետարան, գանձարան²⁸, զոհարան, իղարան, ինկարան, սաղմոսարան, տաղարան,
 -աւոր՝ գաւազանաւոր, ինկաւոր, կանթեղաւոր, ջահաւոր,
 -աւէտ՝ ինկաւէտ,
 -եայ՝ ինկեայ, -եայ՝ կնդրկեայ, մումեայ,
 -ելի՝ ինկելի, -եղէն՝ մումեղէն,
 -ենի՝ իղենի,
 -իկ՝ իղիկ, ինկիկ, սաղմոսիկ²⁹,
 -իչ՝ խաչիչ, ինկիչ,
 -ող՝ խաչող// խաչեցող,
 -ոց՝ բազմոց, քշոց,
 -ք՝ նշխարք,
 -օրէն՝ սեղանայօրէն:

Կրկնակի վերջածանցներով բաղադրություններ

Հանդիպում են նաև կրկնակի վերջածանցներով բաղադրություններ, ինչպէս՝ *իղարարութիւն, իղաւորական, խաչենեան, ինկաւորեայ, ինկաւորութիւն, ջահաւորական, ջահացուցիչ, ջահաւորութիւն, քշոցանի*:

Բայեր

Բայերը քննել ենք ածանցավոր կազմությունների մեջ՝ անկախ վերջավորությանը նախորդող մասի կազմությունից (*պարզ, բարդ, ածանցավոր*), քանի որ բայական բառայթը միշտ բաղադրյալ է՝ կազմված առնվազն երկու ձևայթից³⁰: Մեր ընտրանքում բայական բառայթներ են ստեղծվում *-ել, -ալ, -(ան) ալ* քերականական և բառաստեղծական մասնիկների միջոցով:

Հաճախ այս կամ այն հասկացությունը բայական նշանակությամբ արտահայտելու անհրաժեշտությունից ելնելով և լեզվի մեջ այլևս նոր արմատներ չառաջանալու պատճառով լեզուն դիմում է իր ներքին հնարավորություններին՝ բայեր կազմելով բայակերտ մասնիկների միջոցով³¹: Բայերի կերտումը այլ խոսքի մասերից տեղի է ունենում կա մ բայական վերջավորության միջոցով, կա մ *-անալ* բաղադրյալ բայակերտ ածանցով, որը գործառական տեսակետից որոշ

երկրորդ իմաստը (տե՛ս ԳԲ, հ. 2, էջ 448, ԱԲ, էջ 724):

²⁸ «Գանձարանը գիրք մըն է, որ կը պարունակէ զանազան տօներու համար յատուկ գանձեր: Իսկ գանձ կը կոչուին մեծ քարոզներ, որ հանդիսատրապէս կ'երգուին առտուներն ու երեկոները մեսեղիներէն ետքը եւ «Գոհանամք զքէն» եւ «Լուր ձայնից» աղօթքներէն առաջ» (ՕԲ, էջ 97):

²⁹ Սաղմոսների փոքր գիրք:

³⁰ Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987, էջ 299:

³¹ Տե՛ս Զ. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները, Եր., 1982, էջ 114:

սահմանափակություն ունի. դրանով կազմվում են միայն չեզոք սեռի բայեր³²: Բայական անվանումները ստեղծվում են բառերի բայացման միջոցով՝

-ել՝ *գաւազանել, իւղազլիել, իւղարկել, իւղել, խաչակնքել, խաչակցել, խաչասփռել, խաչացուցանել*³³, *խաչել, խնկարկել, խնկել, մեռոնել, մեռոնուոր-վել, մոմել/մոմնել, նշխարել, ջահել, ջահագարդել, ջահակալել, ջահակերպել, ջահավառել, ջահացուցանել/ջահեցուցանել, ջահափայլել, ջահաւորել, ջահրնկալել,*

-անալ՝ *աթոռանալ*³⁴, *խաչանալ, ջահանալ, սեղանանալ*:

Բարդածանցավոր բառեր

Բարդ և ածանցավոր եզրույթներին սերտորեն առնչվում են նաև բարդա-ծանցավոր բառերը³⁵: Այս բաղադրությունները նույնպես խմբավորվում են ըստ եզրային ածանցի.

-ական՝ *սեղանակապտական, իւղեփեցական,*

-ութիւն՝ *աթոռակալութիւն, աթոռապահութիւն, աթոռասիրութիւն, աթոռակ-ցութիւն, գաւազանահմայութիւն, իւղազլիութիւն, իւղագործութիւն, իւղեփեցու-թիւն, խաչահանութիւն, խաչամարտութիւն, խաչանմանութիւն, խաչելութիւն*³⁶, *խնկարկութիւն, ջահագործութիւն*³⁷, *ջահալուսութիւն/ջահալուցութիւն, ջահա-վառութիւն, ջահափայլութիւն, ջահրնկալութիւն, սեղանակողոպտութիւն,*

-եալ՝ *իւղագործեալ, խաչադրօշեալ, խաչազգեստեալ, խաչակերպեալ, խա-չանմանեալ, խաչելեալ, ջահազգեստեալ, ջահատրեալ, ջահափայլեալ,*

-իկ՝ *խաչազգեցիկ,*

-ու՝ *խաչահանու/խաչհանու, խնկարկու, խնկածու, -արար՝ խաչատեսա-կարար, խաչարգարար:*

Օրսական եզրույթ պարունակող բառերն ըստ ձևաբանական նշանակույթ-յան լինում են՝

Ա) գոյականներ՝ *խաչադրօշ, խաչակառք, խաչօրհնէք, մոմեղինակալ, նշխարակուծ, նշխարատուն* և այլն:

Բ) Ածականներ, որոնք կազմվում են բառերի մեծ մասը՝ *խաչանման, խնկա-լի, կնդրկարբեր, մոմագօծ, մոմակերտ, ջահատու* և այլն:

Գ) Մակբայներ՝ *խաչապէս, խնկապէս, խաչատեսակարար, խաչարգարար, սեղանայօրէն*:

³² Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 300-301:

³³ Պատճառական ածանցները՝ որպէս զուտ ձևակազմական մասնիկներ, կաղապարներում չենք առանձնացնում, մանավանդ որ հաճախ դրանք կցվում են սոսկածանցներին:

³⁴ *Աթոռանալ՝ աթոռ բարձրանալ, գահակալել* (տե՛ս ԳԲ, հ. 1, էջ 17):

³⁵ Մրանք այն վերջածանցավոր բառերն են, որոնց սերող հիմքը բարդ բառ է (տե՛ս Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 255):

³⁶ Խաչը ելնելը, «խաչուելը» (ԳԲ, հ. 1, էջ 557: ԱԲ, էջ 370: ՆՀԲ, հ. 1, էջ 924):

³⁷ ԳԲ-ում բառի բացատրությունն է՝ «ջահեր վառել, ջահերով լուսավորել», ԱԲ-ում՝ «պայծառու-թիւն» (ԳԲ, հ. 2, էջ 426, ԱԲ, էջ 710):

Գ) Բայեր՝ *աւետարանագրել, իւղագլխել, ջահագարդել* և այլն: Կան նաև անցյալ դերբայի ձևեր՝ *խաչագգեստեալ, խաչակերպեալ, խաչանմանեալ, խաչելեալ, ջահագգեստեալ, ջահափայլեալ* և այլն:

Շեշտափոխական հնչյունափոխություն

Բարդ, ածանցավոր և բարդածանցավոր եզրույթներում կատարվում է շեշտափոխական նույն հնչյունափոխությունը, ինչ ընդհանուր գործածության բառերում.

ա) *ի>ը՝ աւետարանագրել, աւետարանագրութիւն, աթոռակցութիւն, գրաւիլ, խաչակցել, խաչանշան*

բ) *ի>զրո՝ աւետարան(ի)չական, դեղնախունկ, խաչակնքել*

գ) *է>ի՝ աթոռասիրութիւն, մովեղինակալ*

դ) *ու>ը՝ խնկանք, խնկանուէր, խնկապատար, խնկապէս, խնկաւոր, խնկաւորեալ, խնկաւորութիւն, խնկաւէտ, խնկարան, խնկարկել, խնկարկու, խնկել, խնկելի, խնկեփեաց, խնկիկ, խնկիչ, ջահատրեալ*

ե) *ու > զրո՝ բազմակալ, կնդրկարբեր, կնդրկախառն, կնդրկեայ, իւղագլխել, իւղագլխութիւն, սեղանակողոպտութիւն*

զ) *եա > է՝ իւղեփեցութիւն, խաչագգեցիկ*

է) *ոյ> ու՝ խաչացուցանել, ջահալուսութիւն//ջահալուցութիւն, ջահացուցանել, ջահացուցիչ*

Գրաբարում կան նաև բազմաթիվ դարձվածքներ և կայուն կապակցություններ, որոնց մեջ բաղադրիչներից մեկը ծիսական առարկայի անուն է՝ *խաչալուսայ առնել, խաչակից լինել, խաչանշան առնել, ի խաչ ելանել, ի խաչ հանել/հանել ի խաչ, խունկ արկանել* և այլն:

СИРАПИ КАРАПЕТЯН – Словообразовательные модели древнеармянских названий ритуальных предметов. – Роль Армянской церковной культуры значительная в различных аспектах духовной жизни армян и влияет на все сферы общественного сознания, включая этику, философию, литературу, историографию и др. Переводы Ветхого и Нового Заветов, которые включают армяноязычные термины и гибкие армянские выражения для этих различных областей, способствовали дальнейшему развитию независимой и переводной литературы. Данная статья посвящена древнеармянским названиям ритуальных предметов и развитию их лексических моделей в армянском языке. Изучение слов, выражающих ритуальные понятия, представляет интерес не только с лингвистической, но и с исторических, этнографических и культурологических точек зрения. Рассмотренные ритуальные термины являются сложными и производными словами. Армянский язык характеризуется лексической гибкостью и широкими возможностями, и слова ритуального содержания в целом имеют большую продуктивность и лексическую связность. Ритуальные предметы на протяжении тысячелетий являются существенной частью человеческой культуры и духовной жизни. Они служат не только инструментами для проведения ритуальных церемоний, но и символами, имеющими глубокий смысл и утверждающими связь человека с его верой и традициями. Для многих людей ритуальные предметы олицетворяют личную связь с верой и идентичностью, напоминая о корнях и ценностях и предоставляя утешение и руководство в трудные моменты. Их также передают из поколения в поколение, сохраняя и укрепляя семейные традиции и верования.

Ключевые слова: *термин, ритуальный смысл, христианство, существительное, прилагательное, сложное слово, словообразование, семантика, структура слова, фонетическое (звуковое изменение)*

SIRARPI KARAPETYAN – *Word-Formation Patterns of Ancient Armenian Names of Ritual Objects.* – Armenian ecclesiastical culture significantly influences various aspects of Armenian spiritual life, touching upon ethical, philosophical, literary, and historiographical domains. The translations of the Old and New Testaments, which provided the Armenian language with terms and flexible Armenian expressions of those various fields, in turn, contributed to the further development of independent and translated literature. The present article explores Ancient Armenian names of ritual objects and the development of their word-formation patterns in Armenian.

The examination of words expressing ritual meaning is interesting not only from the linguistic point of view but also from historical, ethnographic, and cultural points of view. The ritual terms we have examined are compound and derivative.

Armenian, known for its lexical versatility and expansive semantic range, demonstrates remarkable productivity in ritual terminology, showcasing substantial interconnectedness within its lexical framework. Ritual objects have long been integral to human cultural and spiritual practices, serving not only as implements for ceremonial rituals but also as potent symbols imbued with profound significance. For many individuals, these artifacts symbolize personal connections to faith and cultural identity, serving as tangible expressions of one's heritage and values. Passed down through generations, they play a pivotal role in preserving and reinforcing familial traditions and religious beliefs.

Key words: *term, ritual meaning, Christianity, noun, adjective, compound, derivational, semantic, word structure, sound interchange*